

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ

Досліджуються поняття та сутність державного суверенітету, аналізуються різні підходи вчених до розуміння цього явища в юридичній науці. Робиться висновок про те, що суверенітет є історичною категорією, який виник у часи абсолютизму та зберіг своє значення для сучасної держави.

Ключові слова: держава, суверенітет, верховна влада, державний суверенітет.

Постановка проблеми. Початок ХХІ ст. ознаменувався стрімким розвитком інтеграційних та глобалізаційних процесів між державами, що здійснюються на різних рівнях та у різних сферах життєдіяльності суспільства. Зазначені трансформаційні процеси поставили чимало нових питань, завдань та викликів перед людством, від вирішення яких багато в чому залежить стабільний та прогресивний розвиток як людського суспільства в цілому, так і української держави зокрема. У зв'язку із цим, однією з найбільш гострих та дискусійних проблем сучасної загально-теоретичної юридичної науки є визначення місця, ролі, значення та тенденцій розвитку державного суверенітету в умовах глобалізації, оскільки наявність суверенітету є найістотнішою ознакою будь-якої держави і розглядається як базовий принцип Вестфальської системи міжнародних відносин. До того ж як одна з ключових категорій конституційної науки і міжнародного права в сучасних умовах глобалізації він переживає період переосмислення та відповідно уточнення своєї сутності. Крім цього, важливо зауважити про такий момент: під впливом глобалізаційних процесів спостерігаються процеси "розмивання" державного суверенітету, що пов'язані з процесом фактичного переходу частини функцій держави до інших міжнародних акторів. Саме тому, мабуть, потрібно більш ґрунтовно і повно проводити нові наукові дослідження, звичайно, не оминаючи при цьому досліджень, проведених у минулому, адже саме на найбільш ранніх етапах розвитку будь-якого державно-правового явища формуються риси майбутнього.

Ступінь наукової розробки проблеми. Проблема суверенітету була предметом багатоспектального вивчення філософів, політологів, конституціоналістів, істориків та теоретиків права тощо. При цьому як у вітчизняній, так і зарубіжній літературі дискусії навколо поняття і змісту наукової категорії «державного суверенітету» тривають з моменту виникнення відповідної концепції. У фахових дослідженнях, присвячених цій проблематиці, висловлюються різні, не-

рідко досить суперечливі думки з приводу поняття і змісту суверенітету. Серед вітчизняних дослідників цього феномену можна виділити М. О. Баймуратова, В. Г. Буткевича, В. А. Василенко, Ю. О. Волошина, А. З. Георгіцу, А. І. Дмитрієва, В. І. Муравйова, М. І. Палієнко, Л. Д. Тимченко та інші. Набагато плідніше у зазначеному напрямку працюють визнані фахівці з різних зарубіжних держав, а саме: Д. І. Бараташвілі, Я. Броунлі, А. Джеймс, М. Ейхерст, Г. Еллінек, Г. Лаутерпахт, Й. Д. Левін, М. Р. Лукаш, І. І. Лукашук, А. В. Маслов, Ж. Мере, Л. Оппенгейм, М. Оріу, І. Т. Трайнін, І. І. Тункін, А. Фердрос, П. Хей, А. А. Чобан, С. В. Черніченко та інші. Не зважаючи на підвищену увагу, інтерес та відповідно велику кількість праць учених фактично більшість питань, що стосуються державного суверенітету, залишаються спірними, невирішеними та викликають багаточисельні дискусії. Усе це робить актуальним розгляд процесу формування й розвитку державного суверенітету, а також виникнення та еволюції уявлень і поглядів на нього як на особливе явище в житті політичного співтовариства.

Мета статті полягає у з'ясуванні поняття та сутності державного суверенітету на основі аналізу різних підходів вчених до розуміння цього явища в юридичній науці.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що обґрунтування і формування дефініції того чи іншого поняття, явища або процесу - одна з найскладніших процедур наукового дослідження. Поширена навіть думка про те, що правильне тлумачення наукових понять вирішує майже половину наукового завдання.

Слово «суверенітет» походить від латинського «*suverenus*» (володар) і означає «повновладдя» [7, с. 44]. В інших джерелах вказується, що даний термін походить від французького «*souverainete*» - верховна влада [11, с. 466]. Володіючи суверенітетом, державна влада самостійно видає загальнообов'язкові для усіх членів суспільства правила поведінки, визначає і забезпечує єдиний правопорядок, права і обов'язки

громадян, посадових осіб, державних, партійних, громадських органів та організацій. У ширшому розумінні суверенітет виступає необхідною політико-правовою характеристикою держави і є важливою політичною та юридичною умовою її існування як територіальної цілісності. “Советский энциклопедический словарь” трактує словосполучення “суверенітет держави” як незалежність держави у зовнішніх і верховенство у внутрішніх справах. Не потрібно забувати про те, що повага суверенітету – основний принцип сучасного міжнародного права і міжнародних відносин, закріплений у Статуті ООН та інших міжнародних актах [13, с. 1279]. Укладачі “Універсального словника-енциклопедії” визначають “суверенітет” як рису, притаманну державі, яка полягає у незалежності від інших держав та самостійності у врегулюванні внутрішніх проблем; елементи суверенітету: контроль за територією, незалежність, вільний від зовнішнього втручання політичний, соціальний та економічний устрій [14, с. 1302]. Іншими словами, державний суверенітет трактується як *верховенство держави на своїй території і її незалежність у міжнародних відносинах*. Так, верховенство держави означає, що в межах чітко визначеної території діє тільки одна публічна влада, якій підпорядковується все населення і яка визначає повноваження усіх державних органів і посадових осіб. Незалежність держави в міжнародних відносинах – це її непідпорядкованість будь-якій зовнішній владі, владі інших держав, що виявляється у праві вільно проводити свою внутрішню і зовнішню політику. Проте можна констатувати, що повністю незалежних держав не існує. Цю ознаку державного суверенітету необхідно розуміти як можливість приймати самостійні рішення, передусім в політико-правовій сфері. Отже, поняття суверенітету відображає якісні ознаки держави. Водночас воно прямо пов’язане з властивостями державної влади, тобто суверенітет - це вияв самої природи влади. Таким є традиційне визначення державного суверенітету, тобто суверенітету, який притаманний національним державам. Важливо зазначити, що традиційний державний суверенітет має за основу територіальний чинник. Для того, щоб уряд здійснював виключну владу над територією, події мають відбуватися у межах окремого територіального простору, а юрисдикції держав – бути розмежованими, чітко визначеними і визнаними кордонами, які держава зможе захистити і контролювати.

Суверенітет обумовлений самою природою держави і є його невід’ємною властивістю. На

різних етапах розвитку державності, зі зміною соціально-економічної і політичної структури суспільства, суверенітет набував різної форми свого вираження, яка викликана специфікою тієї чи іншої епохи. Проте сама ідея суверенітету і розуміння його суті виникли не відразу. Вона формувалася поступово, вбираючи в себе досягнення правової думки і практику державно-правового будівництва різних країн світу, починаючи з глибокої давнини. Деякі автори розглядають виникнення суверенітету з точки зору зародження терміну і самого поняття про суверенітет і вважають, що античне суспільство не знало поняття суверенітету, яке зародилося в епоху феодалізму, в процесі боротьби королівської влади з феодалами, папством і «Священною Римською імперією». Інші автори виходять з того, що державний суверенітет виникає одночасно з утворенням перших незалежних держав і виникненням органів державної влади. На нашу думку, при вирішенні питання про виникнення і ствердження принципу суверенітету необхідно виходити з безперечних історичних фактів, які свідчать про те, що вже в античну епоху між державами існували торговельні та інші відносини, що регулюються нормами міжнародного права, тоді ще тільки зароджувався і носив регіональний характер. Могутні античні держави (Афіни, Спарта, Римська Імперія), безумовно, володіли всією повнотою влади, як світської, так і духовної. Саме в працях римських юристів вперше утвердилася ідея про те, що єдиним джерелом публічної влади є народ, а виразниками його волі виступають вищі магістратури, що володіють імперією (*imperium*). Цю ідею цілком можна вважати прообразом пізнішої концепції народного суверенітету.

У контексті цього питання варто зазначити, що вперше використав сам термін “суверенітет” Ж. Боден. Водночас у науковій літературі існує думка про те, що не можна пов’язувати ідею суверенітету виключно з поглядами Ж. Бодена, яка об’єктивно існувала і раніше. Державні утворення реалізовували свої функції на основі незалежності і верховенства влади, проте боротьба за владу велась примітивно, без будь-якого ідеологічного підґрунтя [3]. Утім саме Ж. Боден у своєму творі «Шість книг про державу» дав чітке юридичне визначення поняття суверенітету, що стало класичним, і заклав тим самим основи для подальшого розвитку теорії державного суверенітету. Він вважав, що народ може без будь-яких умов віддати суверену і вічну владу вибраній особі, яка буде за власним бажанням розпоряджатись державною власністю, людьми і

державою загалом. Відтак суверенітет в розумінні Ж. Бодена дається державному діячу на визначених умовах і накладає на нього певні обов'язки [10, с. 444]. В подальшому дослідженням суверенітету займалися такі яскраві представники політико-правової думки XVI-XVIII ст., як Т. Гоббс, Дж. Локк, Г. Гроцій, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Т. Джефферсон та інші. Суттєвою відмінністю розробок мислителів того часу від ідей періоду феодалізму було те, що вони в основу своїх досліджень включали ідеї антропоцентризму, тобто провідною рушійною силою суспільно-політичних феноменів вважали саме людину та суспільство в цілому. Не випадково їх розробки ідейно пов'язані з поширеною у ранніх буржуазних вченнях концепцією суспільного договору, провідними теоретиками якої були Т. Гоббс, Дж. Локк, Г. Гроцій, Б. Спіноза. Загальною рисою теорії суспільного договору була її антитеологічна спрямованість.

Значний внесок у дослідження державного суверенітету як правової категорії вніс Г. Еллінек. Він визначав його як здатність держави до «виняткового правового самовизначення». Принцип самовизначення Г. Еллінеком розглядався в двох аспектах – зовнішньому і внутрішньому. Тільки суверенна держава, писав він, «може у встановлених або визнаних нею самою правових межах абсолютно вільно нормувати зміст своєї компетенції» [6, с. 363]. Суверенна державна влада, на його думку, означає владу, що не знає над собою жодної вищої влади; вона є в той же час незалежною й верховною владою. Перша ознака виявляється переважно зовні, у стосунках суверенної держави з іншими державами, друга – у внутрішніх відносинах з особами, які входять до складу держави [6, с. 347]. Державний суверенітет передбачає здатність, юридично не пов'язаної зовнішніми силами, державної влади до виключного самовизначення, а тому самообмеження шляхом встановлення правопорядку, на основі якого діяльність держави набуває правового характеру [6, с. 463].

Французький теоретик і конституціоналіст Леон Дюгі суверенітет визначав трояко: як вища політична влада на певній території; як вищий орган, від якого беруть початок всі інші органи держави; як орган, який приймає рішення, які не підлягають скасуванню. Він, зокрема, зазначає: «наше право вже не спочиває на ідеї об'єднаного і нероздільного суверенітету». Дюгі, також, говорить про те, що суверенітет є схилання перед більшістю, і, отже, основа деспотизму. А значення суверенітету, на його думку, уособлювалося з

вищою владою, що забезпечена внутрішнім правопорядком [4, с. 145-146].

Українські вчені також зробили значний внесок у розвиток ідей державного суверенітету. Активізація цього процесу розпочинається з часів національно-культурного відродження України, тобто з другої половини XIX ст. Поштовхом для розвитку цих поглядів стали праці таких діячів української культури та науки, як М. Костомаров, Т. Шевченко, М. Гарасевич, М. Максимович, І. Могильницький та ін. Ідея національного суверенітету чітко прослідковується у поглядах представників громадівського руху в Україні: В. Антоновича, М. Костомарова, М. Драгоманова, С. Подолинського, О. Терлецького. Вивчаючи теорію суверенітету, не можна залишити поза увагою праці українського вченого-правознавця, фахівця у галузі державного права та філософії права кінця XIX – початку XX ст. М. І. Палієнка, який свого часу писав: «суверенітет є лише чисто формальне юридичне поняття, яке вказує на юридично безумовне і незалежне панування держави... Поняття суверенітету абсолютно не вказує на фактичну могутність і матеріальні засоби і силу, які знаходяться в розпорядженні даної держави для підтримки свого суверенітету. Це питання є важливим в політичному відношенні, але не має відношення до юридичного характеру суверенітету» [8, с. 73]. На протипагу більшості фахівців тогочасного міжнародного права, які розмежовували два види суверенітету: внутрішній, державно-правовий та зовнішній, міжнародно-правовий, М. І. Палієнко закономірно вважав, що державно-правовий і міжнародний суверенітети є лише двома напрямками єдиної та суверенної державної влади. Він зауважує, що ці два елементи, як історично, так і логічно, пов'язані між собою в понятті суверенітет: як безумовне верховенство влади усередині держави, так і незалежність її ззовні. Такі поняття, як монархічний і народний суверенітет і назва монарха або народу носіями суверенної державної влади, на думку вченого, є лише образними виразами і чисто політичними ідеями, але не строго юридичними поняттями [9, с. 359].

У сучасній юридичній науці продовжується теоретична розробка категорії суверенітет. Теорія суверенітету збагачується новими поняттями та явищами, значний обсяг досліджень має як суто теоретичні висновки, так і практичні результати, що є досить важливим в умовах розбудови України як правової, демократичної, соціальної держави. Серед численних вітчизняних дослідників, які переймалися проблемами різних

аспектів суверенітету хотілося б відзначити таких, як: Г. Федущак-Паславська, В. Гапотій, В. Колісник, С. Мочерний, В. Пашнева, О. Тимошук, В. Сухонос тощо. Усі зазначені автори використовували у своїх працях класичні категорії: «державний суверенітет», «народний суверенітет», «національний суверенітет». Проте сьогодні, є об'єктивна потреба у аналізі впливу процесів глобалізації, інтернаціоналізації та міждержавної інтеграції на визначенні сутності державного суверенітету. Адже міждержавні інтеграційні процеси, які набувають системного характеру, суттєво змінюють не тільки традиційний зміст категорії державного суверенітету, а й набувають нових організаційно-правових форм. Можна без перебільшення стверджувати, що сучасна концепція державного суверенітету переживає глибоку кризу. Це зумовлює пошук нового методологічного інструментарію, проведення системного аналізу впливу інтеграційних процесів на державотворення та правотворення.

Аналізуючи уявлення про державний суверенітет, вироблені різними конституційно-правовими школами, не можна не побачити, що загальне значення і зміст державного суверенітету в переважній більшості випадків, з одного боку, зводяться зрештою до верховенства державної влади всередині країни щодо решти суб'єктів, а з іншого – асоціюються з незалежністю державної влади зовні, у відносинах з іншими суверенними державними владами. При цьому під верховенством державної влади як одним з різновидів соціальної влади розуміють таку владу, яка має незаперечний пріоритет щодо інших, що існують у суспільстві поряд з нею. О.Ф. Скакун вважає, що суверенітет – «збірна ознака держави. Він концентрує в собі найбільш істотні риси державної організації суспільства» [12, с. 30-31]. Незалежність і верховенство державної влади виражається в наступному: в універсальності – тільки рішення державної влади поширюються на все населення і громадські організації даної країни; у прерогативі – можливості скасування і визнання незначним будь-якого незаконного прояву іншої суспільної влади; у наявності спеціальних засобів впливу. Верховенство державної влади зовсім не виключає її взаємодії з недержавними політичними організаціями при рішенні різноманітних питань державного і громадського життя. С. С. Алексєєв говорив, що суверенітет – один з показників досконалості держави. На сучасній стадії цивілізації суверенітет – невід'ємна властивість держави [1, с. 33]. Державний суверенітет – «незалежність державної

влади від будь-якої іншої влади усередині країни і поза нею, виражена в її винятковому, монополюльному праві самостійно і вільно вирішувати усі свої справи» [1, с. 34]. Інший сучасний дослідник Ф. І. Валяровський пише, що питання теорії державного суверенітету набувають особливого значення у світлі активного розгортання в другій половині ХХ століття масштабних інтеграційних процесів, що захопили вже не тільки економічну, а й політичну сферу. Результатом цих процесів стало виникнення в різних районах світу нових і оригінальних за своєю правовою природою утворень, що формуються на стику міжнародного та національного права і здатних зробити помітний вплив на еволюцію права і весь хід світового розвитку [2, с. 4]. Британський юрист М. Ейкхерст розумів державний суверенітет передусім як абсолютну незалежність. Зокрема, він зазначав: «...Коли говорять, що держава суверенна, це означає, що вона є незалежною, тобто не перебуває в залежності від будь-якої іншої держави» [16, р. 16]. Вчений навіть запропонував замінити термін «суверенітет» категорією «незалежність», вважаючи, що суверенітет «...взагалі не є юридичним терміном, який не має чіткого визначення, а є виразом, що повністю стосується сфери емоцій» [16, р. 47]. Аналізуючи останню тезу, все ж таки варто навести думку класика теорії суверенітету Г. Еллінека про те, що державний суверенітет є, передусім, здатністю «юридично не зв'язаної зовнішніми силами державної влади до виняткового самовизначення, а тому і самообмеження шляхом встановлення правопорядку, на основі якого діяльність держави тільки набуває характеру, що підлягає правовій кваліфікації» [6, с. 352].

Класичні погляди на поняття та зміст державного суверенітету зустрічаються в багатьох вітчизняних і зарубіжних працях і нині. Українськими конституціоналістами суверенітет розглядається з позиції формування основних принципів конституційного ладу, які зафіксовані у ст. 1 Конституції України, та визначається як здатність держави самостійно і незалежно від інших держав здійснювати власні завдання, функції і повноваження на своїй території та за її межами у міжнародному спілкуванні [15, с. 107]. Конкретизація змісту цього положення здійснена, передусім, у Декларації про державний суверенітет України, яка визначає державний суверенітет як *верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах.*

Варто відмітити, що традиційний підхід до розуміння державного суверенітету сьогодні є найпоширенішим в юридичній науці. Основним формально зафіксованим принципом, на якому ґрунтується сучасна система міжнародних відносин, є принцип суверенної рівності держав. Він полягає у тому, що держави мають однакові права і обов'язки та є рівноправними членами міжнародної спільноти [3]. Державний суверенітет є невід'ємним атрибутом кожної держави. До особливостей державного суверенітету потрібно відносити: державний суверенітет функціональний, він забезпечує відповідний рівень політичної свободи всередині держави, тобто дає право встановлювати закони, гарантувати міжнародно-правовий захист тощо; державний суверенітет заклав основи для рівності – визнання за кожним народом права самостійно обирати форму правління, яку інші зобов'язані визнати; суверенітет став “пропуском” держави на міжнародну арену і дає їй певні права, головним з яких є право відстоювати власні національні інтереси; суверенно визнані держави можуть вільно укладати міжнародні угоди, які будуть дієвими навіть за зміни їхнього політичного правління; державний суверенітет пов'язаний з державою, адже будь-які трансформації всередині держави відображаються на уявленнях про суверенітет, і навпаки, - спроби по-новому визначити суверенітет впливають на теорії держави.

Таким чином, на підставі проведеного аналізу правової доктрини про сутність поняття «державний суверенітет» можна стверджувати, що: 1. поняття суверенітету має свою історію виникнення, воно виникло поступово, на основі політико-правової думки і практики державно-політичного розвитку різних держав світу і сьогодні продовжує своє існування; 2. державний суверенітет є центральним поняттям як для ранньої, так і для нової теорії держави; 3. наповнення його змісту пов'язане з першим систематичним розвитком поняття “держави” в юридичній та політичній теорії і практиці.

Висновок. Отже, суверенітет є історичною категорією. Він виник у часи абсолютизму та зберіг своє значення для сучасної держави. На основі цього можна зробити висновок, що державний суверенітет – це історично зумовлена політико-юридична властивість сучасної держави, що відображає її верховенство і рівень її самостійності у вирішенні внутрішніх питань та у взаємовідносинах з іншими державами і міжнародними організаціями. Зважаючи на багатоаспектність проблеми визначення сутності держав-

ного суверенітету, можна стверджувати, що нині перед державно-правовою наукою стоїть ціла низка проблем, які потребують подальшої розробки теорії державного суверенітету і практичних питань його реалізації.

Список літератури

1. Алексеев С. С. Государство и право. – М., 1994. – 192 с.
2. Валяровский Ф. И. Суверенитет в конституционном строе Российской Федерации: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.02. / Ф. И. Валяровский. – Москва, 2003. – 153 с.
3. Довгань Е. К вопросу о соотношении принципа невмешательства во внутренние дела государств и государственного суверенитета / Е. Довгань // Белорусский журнал международного права и международных отношений. - 2002. - № 3: [Електронний ресурс] Режимдоступу: http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=506&Itemid=53.
4. Дюги Л. Социальное право, индивидуальное право и преобразование государства / Л. Дюги. – М.: М. Н. Ключков, 1909. – 148 с.
5. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллинек. – СПб.: Изд. юрид. кн. магазина Н. К. Мартынова, 1908. – XXIV. – 600 с.
6. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллинек; отв. ред. И. Ю. Козлихин. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 752 с.
7. Коровіна Л. Д. Основи правознавства. Навчальний посібник / Л. Д. Коровіна. – Кременчук, 2008. - 140 с.
8. Левин И. Д. Суверенитет / Предисловие докт. юрид. наук, проф. С. А. Авакьян / И. Д. Левин. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 373 с.
9. Пашнева В. А. Проблемы державного суверенітету у творчості М. І. Палієнка / В. А. Пашнева // Вісник Харківськ. нац. унту внутр. справ. - 2005. - № 31. – С. 358-363.
10. Политология: Хрестоматия / Сост.: М. А. Василик, М. С. Вершинин / М. А. Василик, М. С. Вершинин. – М.: Гардарики, 2000. – 843 с.
11. Популярна юридична енциклопедія / Кол. авт.: В. К. Гіжевський, В. В. Головченко... В. С. Ковальський (кер.) та ін. / В. С. Ковальський. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 528 с.
12. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Харків: Консум, 2004. – 656 с.

13. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. 2-е изд. / А. М. Прохоров. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 1600 с.
14. УСЕ Універсальний словник-енциклопедія / гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович / М. Попович. – К.: Ірина, 1999. – 1551 с.
15. Фрицький О. Ф. Конституційне право України: підруч. / О. Ф. Фрицький. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 535 с.
16. Akehurst M. A Modern Introduction to International Law / M. Akehurst. – London: Allen and Unwin, 1987. – 315 p.

Стаття надійшла до редколегії 1 червня 2012 року.

Рекомендована до опублікування у "Віснику" членом редколегії А.З. Георгією.

М.І. Адамко

THE CONCEPT AND ESSENCE OF STATE SOVEREIGNTY

Summary

In this article the concept and essence of state sovereignty are investigated, different approaches of scientists to understand this phenomenon in legal science analyzes. The conclusion is that sovereignty is a historical category that has emerged in times of ab-solyutyizmu and retained its importance for the modern state.

Key words: state, sovereignty, supremacy, sovereignty.

М.І. Адамко

ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СУВЕРЕНИТЕТА

Аннотация

Исследуются понятие и сущность государственного суверенитета, анализируются различные подходы ученых к пониманию этого явления в юридической науке. Делается вывод о том, что суверенитет является исторической категорией, который возник во времена абсолютизму и сохранил свое значение для современного государства.

Ключевые слова: государство, суверенитет, верховная власть, государственный суверенитет.